

Kristina Rudzevičienė

Antano Škėmos žmogus – budelis ar auka?

*Dieve, Tu matai, koks aš nelaimingas.
Aš žinau, aš per vėlai, bet gelbėk mane.
Aš prižadu.
Aš sudraskysiu savo užrašus, eilėraščius.
Aš nebegalvosiu, kaip Tu nenori.
Aš melsiuos.
Aš eisiu į vienuolyną.
Dieve, nors mirštant padėk man.
Aš tikiu, Tu atleidi paskutiniąją minutę.
Už visą gyvenimą.
Dieve, Dieve, į Tavo rankas – – –
O ne, aš žmogėnukas, žmogėnukas, Dieve.
Dieve! – – –*

Antanas Škėma

2011 metai itin palankūs kalbėti apie vieną talentingiausių išeivijos rašytojų dramaturgą ir prozininką Antaną Škėmą. Taip jau susiklostė, kad gimęs 1910 m.¹ (pagal gimimo liudijimą 1911 m.) lapkričio 29 dieną, pasaulį Škėma paliko netikėtai, tesulaukęs penkiasdešimties. 1961 m. rugsėjo 11-osios ankstyvą rytą Škėma žuvo autokatastrofoje – pabiri rankraščio lapai, tarsi rašytojo gyvenimo ir kūrybos simbolis, išsidraikė ant kelio – suglamžyti, purvini, kruvini.

Minint rašytojo gimimo ir mirties metines vertėtų dar kartą pažvelgti į Škėmą kaip katastrofų laikotarpio žmogų – karštą, ūmų, nepriklausomos laikysenos, visada pasiruošusį kovoti už tai, ką laikė tiesa, ir, ko gero, labiausiai vienišą, mažiausiai toleruojamą lietuvių kūrėją tiek Lietuvoje, tiek išeivijoje. Iš šiandienos perspektyvos žvelgiant galima teigti, kad Škėma, anot Juliaus Kaupo, „vis dar daugeliui asocijuojasi su išūliu vaiku, metančiu supuvusį kiaušinį į kvėpalais išsišlaksčiusį, baliun žingsniuojantį poną“. Taip jau yra, kad Škėma nebuvo vidutinybė gyvenime nei kūryboje. Vieni jam simpatizuoja, kiti šokiruoti nusigręžia, vieniems jis donkichotas, kitiems – cinikas.

Škėma gimė Lenkijoje, Lodzėje, mokytojų šeimoje. Pirmojo pasaulinio karo metais šeimai teko trauktis į Rusijos gilumą, kur išgyveno iki 1921 m. Mažasis Antanas matė visą karo, dviejų revoliucijų, porevoliucinių bolševikų siautėjimo siaubą.

¹ Žurnale 2010 m. publikuotas rašytojo suakčiai skirtas straipsnis, žr.: *Aleksandravičiūtė A.* Į Antano Škėmos poeziją žvelgiant... // *Gimtas žodis*, 2010, Nr. 11, p. 23–27.

Po daugelio metų jis prisimins: „Vieną vakarą į mūsų butą įsiveržė girti raudonieji, vos nenušovė tėvo ir buvo nusiteikę išprievartauti motiną. <...> Ją mylėjau. Ji mokė mane kalbų ir vakarais pasakodavo keistas improvizacijas.“ Vėliau patirti išgyvenimai ne kartą išsilies kūryboje, skaudžiai ir žiauriai perteikdami ne tik Škėmų šeimos, bet daugelio porevoliucinės Rusijos žmonių sužlugdytus likimus. Nuo sušaudymo Škėmos buvo išgelbėti atsitiktinai, tačiau motina neištvėrusi baisumų išprotėjo, grįžus į Lietuvą su ja atsisveikinta amžinai... Taigi vaikystė Škėmai nepagaillėjo susidūrimo su nuožmiu pasauliu, neleido tikėti, kad gyvenimas – gražus, saugus, o visagalis Dievas apsaugo nuo blogio. Ko gero, ne dėl cinizmo, o skaudžios patirties Škėma sakė norįs parodyti „nuogą žmogų žiaurioje visatoje“.

Nuo 1921 m. Škėma jau Lietuvoje, apsigyveno Aukštojoje Panemunėje Gailutės gatvėje pas tėvą. Baigęs gimnaziją 1929 m. įstojo į Medicinos fakultetą. „Deja, iš medicinos, – pasakoja apie save, – teišsinešiau meilę lavonams, kas ir šiandien atsiliepia mano kūryboje. Tada pasukau teisės kryptimi. Negaudamas tarnybos (buvau nepatikimas), duoną ir teisę į pramogas užsidirbdavau abejotinai teisėtais būdais: lošiau kortomis, biliardu, žygiuodavau iškilingose laidotuvėse šalia karsto su žibintu rankose. Už tai man mokėjo 5 litus...“ Tuo pat metu Škėma domėjosi Kantu, Šopenhaueriu, Bebutovu, bandė rašyti pats, pamėgo dramą. 1938 m. Škėma vedė, susilaukė dukters, atrodytų, gyvenimas tapo ramus ir palankus atsiduoti kūrybai, teatrinei veiklai. Tačiau kūrybinė atmosfera jau sovietinamoje Lietuvoje kuo toliau, tuo labiau darėsi sunkiai beištveriamą tiems, kurie nepanoro šypsotis „Stalino saulei“.

1944 m. Škėma su šeima išvyko į Vokietiją, o 1949-aisiais persikėlė į JAV. Deja, emigracijoje, nors būdamas gabus aktorius ir režisierius, rašytojas, Škėma neturėjo tinkamų sąlygų skleisti kaip kūrėjas. Fizinis darbas lifte, fabrike, pastumdėlio vaidmuo, atitolimas dėl darbo ir nuo šeimos Škėmai nebuvo lengvas, vis dėlto menas buvo vienintelis būdas išlikti gyvu žmogumi. Kaip aktoriui ir režisieriui, jam buvo būdingas tam tikras artistiškas noras provokuoti visuomenę, vaizduoti ciniką ir, matyt, ne tik visuomenę, bet net ir artimiausi draugai ne visuomet suprastavo, koks jautrus ir pažeidžiamas rašytojas buvo iš tikrųjų. Jis nuo užgaulių kritikų gindavosi profesionaliai, spaudoje diskutuodamas su tais, kurie manė galintys vertinti, nors nebuvo tiek išprusę, kiek pats Škėma, pasižymėjęs didžiule erudicija. Jei jis būtų rašęs ne lietuviškai, o angliškai, jo kūriniai būtų pralenkę daugelį ne tik amerikiečių, bet ir pasaulio prozos tekstų. Deja, Škėmai teko rinktis kitokį kelią ir savo kūrinių pasirodymo laukti kelerius metus: „Čia mano visa nelaimė, kad savo kūryboje nevartoju kosmetikos, o chirurginį peilį. O daugeliui nepatinka matyti savo ar savo kaimyno vidurius, nes tai neestetiška. Turbūt ir mano būdas kaltas.“ Taigi, Škėmos talentui buvo būdingas ne tik novatoriškumas, bet ir kultūrinis užsisklendimas, visa griauianti ironija ir tikėjimas tyru žmogumi, nors ir pralaiminčiu kovoje su žiauriu gyvenimu.

Škėma, kaip ir kiti išeiviai, ne tik kūryba, bet ir savo gyvenimu įprasmino svetimoje žemėje nepritapusį žmogų. Jis pats, kaip ir „Baltos drobulės“ herojus Garšva, tarsi apvaizdos paskirtas „lavonų stebėtoju“, nusivildamas ir vėl keldamasis „ieškojo naujų žmogiškumo išteklių. Ieškodamas dažniausiai atrasdavo tragiškai palaužtą žmogų, tačiau nuoširdus ieškojimas visados išsaugo humanistinę kryptį – žmonėms neatimama viltis suprasti vienas kitą, paremti vienas kitą ilgiau ar trumpiau užsitęsusiame dvasios krizėje, sunkioje kovoje už svajonę, atkakliame ir ne visados

olimpiškai šaltakraujiškame bandyme apmąstyti chaotišką individualių teisybių pasiūlą ir prieštarinę dabarties pasaulį“ (Algimantas Bučys).

Paskutiniųjų metų korespondencijoje ryškėja depresijos ir nevilties ženklai, rašytojas jaudinasi ir dėl savo motinos ligos, kurią galbūt galėjo paveldėti: „...kai žmogus pradeda nebeatlaikyti, jis įtaria per save visus ir visą visatą, jis visur ieško juodos spalvos, tuo tik sau pakenkdamas, dar labiau prarasdamas save ir draugus.“ Ne viskas Škėmos, kaip ir kiekvieno žmogaus, gyvenime verta pasigėrėjimo. Matyt, ne vien knygų veikėjai bandė atsakyti į klausimą, ar gyvenimo sugniuždytas antiherojus gali dar tapti herojumi, kuris vis dėlto laimi žmogiškąjį orumą šiame nužmogintame pasaulyje. Paskutiniai jo kūrybos akordai, anot Bučio, skambėjo optimistine gaida – tamsiąsias jėgas įveikia susivokęs žmogus. Tačiau kas Škėma iš tikrųjų – budelis literatūrinėje ir galbūt gyvenimiškoje plotmėje, kaip atrodė tuometiniam, o gal ir šiandienos skaitytojui, ar vis dėlto istorijos aplinkybių sugniuždyta asmenybė, kančioje ieškojusi žmogiškumo krislų?

Galima akcentuoti sartrišką egzistencializmą, kurį gražiai apibūdino Liūtas Mocūnas: „Škėma primena, jog net ir motinos iščiuje tūno egzistencinis siaubas“, bet galima pirmiausiai matyti aktualumo ir universalumo harmoniją. Galima samprotauti apie pagrindinę Škėmos kūrybos nuostatą, kuri paprastai apibūdinama taip: „Pasaulyje viešpatauja blogio Dievas, o žmoguje viešpatauja sužalotas gerojo Dievo pradas“ (Kultūros barai 1989: 24). Galima prisiminti, kad rašytojas pirmiausia vaizduoja menininką, kurį supranta kaip XX a. žmogaus tragizmo reiškėją, kad Škėmai labai artima kančios apoteozė, iš kančios kyla jo žmogaus ir pasaulio koncepcija. Galima kalbėti apie pesimizmo ir optimizmo pusiausvyrą: Škėma daugeliu atvejų pesimistas, kartais cinikas, bet tikėjimas artimo meilės jėga yra labai ryškus šviesos spindulys jo kūryboje. Jis pats rašė, kad esminės žmogaus bandymo priemonės yra meilė ir mirtis. Tada žmogus lieka nuogas ir laimi arba pralaimi. Škėmai meilė labai svarbus dalykas kaip ir pats žmogus. Iš čia kyla vienas žaviausių jo kūrybos momentų – jos autentiškumas. „A. Škėma ypač skeptiškai buvo nusiteikęs griežtų pasaulėžiūrų atžvilgiu. Kad ir kiek jos iš pradžių būtų teisingos, ilgainiui virsta prievartavimu ir terorui. Rašytojui patikimesnis atrodė žmogus, o ne idėjos. Toks žmogus, kuriam asmenybės integravimas yra didysis imperatyvas, net mirdamas gali laimėti, nes mirtis jam nėra galutinis praradimas. Prieš tokį žmogų ir prievarta yra bejėgė. Škėma tartum teigia tai, ką tu skelbi, turi patvirtinti savo gyvenimu“ (Kultūros barai 1989: 25).

Kiekvienas autorius savo pasaulį tvarko ir remdamasis tam tikrais moraliniais principais – juk nėra rašytojo be moralės. „Paties Škėmos poziciją būtų galima pavadinti imoralistine. Imoralizmas šiuo atveju reikštų išsijungimą iš bet kokios aiškiai formuluotos moralinės sistemos. Tačiau praktiškai Škėmos pasaulis tebėra didžiulėje krikščioniškosios moralės įtakoje“ (Nyka-Niliūnas 1996: 308). Vadinasi, laikantis krikščioniškųjų įstatymų, žmogus turi būti paklusnus jų vykdytojas, t. y. jis auka, o ne budelis. Nors ir čia negalėtume būti kategoriški, nes „Škėmai iš tiesų tinka Dostojevskio prisipažinimas, kad „Dievas jį kankino visą gyvenimą arba galbūt jis Dievą“ (Šilbajoris 1992: 229). Škėma – stebėtinai ištikimas sau pačiam rašytojas, kurio asmeninė dvasinė patirtis glaudžiausiai susijusi su jo kūrinių tematika. Jis ištikimas ir vaizduojamo gyvenimo tiesai, kuri, deja, kalba apie teisybės, gėrio, grožio pralaimėjimą. Pats autorius, valgydamas sprangią išeivio duoną, sako, kad

nei raudos, nei maldos, nei žmogaus tikėjimas nepadedą išgelbėti kenčiančio – arba esi sunaikinamas, arba esi priverstas naikinti kitus.

„Balta drobulė“, keletą metų neradus leidėjo, pasirodė 1958 m. išėivijos spaudoje ir iš karto sukėlė aistringą polemiką. Konservatyvesnių pažiūrų kritikai romaną peikė dėl pernelyg atviros erotikos ir pesimizmo, o autoriui artimesni modernieji rašytojai ir kritikai kūrinių gyre už sąžiningumą, teigė, kad su juo lietuvių proza pagaliau įveikė atsilikimą nuo to meto Vakarų literatūros.

Romane vaizduojami gana tolimi įvykiai: šeštojo dešimtmečio Amerika, Nepriklausomybės laikų Lietuva, rusų okupacija, karas, pabėgėlių stovyklos Vokietijoje. Ant pagrindinio personažo Antano Garšvos pečių rašytojas užkrauna nepakeliamą našta, po kuria ir suklumpama. „A. Škėmos žmogus – tai lyg atvira gyva žaizda, jis nebijo savęs parodyti, nesidrovi pačių slapčiausių pasąmonės klodų. Kiti rašytojai slepiasi už idėjų, o neretai – už pasiskolintų idėjų“ (Kultūros barai 1989:25). Jautrus ir mąstantis žmogus, o ypač menininkas, nereikalingas šiai visuomenei, trokštančiai pinigų, pasilinksminimų ir pigaus blizgesio, – intelektas ir erudicija tik trukdo pritaikyti prie gyvenimo standartų. Romanas nepateikia gyvenimo prasmės formulės ir verčia skaitytoją patį spręsti prie individo sielos, talento ir menkystės prisišliejančias problemas platesniame kontekste bendros situacijos žmogaus, pasiklydusio šių dienų pasauly. Ir šiame kūrinyje bene daugiausiai pavyzdžių, kalbančių apie besikankinantį žmogų, tačiau ne tik... dažnai žmogus, būdamas auka, dar labiau kankina save ir savo artimą.

„A. Škėmos kūryba apskritai yra griežtai autobiografinė sensualinės autoriaus evoliucijos požiūriu“ (Nyka-Niliūnas 1996:308). Tagi ir pagrindinis veikėjas Garšva yra tarsi pats romano autorius. Tai išduoda daugybė Škėmos biografijos detalių, faktų (darbas keltuve, nepasitenkinimas gyvenimu Niujorke, Garšvos motinos ir jo beprotystė, Vilniaus ilgesys; romane yra prototipų: Vaidulionis – Bernardas Brazdžionis, Zuika – Liudas Gira ir t. t.). Sekant Garšvos gyvenimą, jau vaikystėje galima aptikti pirmąsias žmogaus-aukos užuominas. Mažasis Garšva prisimena tėvo grojimą smuiku, kai ir motina, ir jis turėdavo klausytis kasdienio „svaidymosi“ smuiko griežimu: „Aš palenkdavau galvą ir susigūždavau, kad nebūčiau sužeistas brilantinėmis variacijomis. Bet vis dėlto paskiri akmenys aštriomis briaunomis atsidauždavo į mano stuburkaulį, aš jausdavau jaudinantį šaltį...“ (Škėma 1994:294). Tai tarsi nuojauta, noras išvengti menininko prigimties, kuri, deja, ne tik laimė, ne tik šlovė ar panieka, bet ir didžiulė našta. Tačiau su tėvo muzika susiję pojūčiai nebuvo vien skausmingi: „Besiklausydamas jo pekliško grojimo, pajutau grožio ašaras, norą mirti vardan sprogstančios manyje ekstazės“ (Škėma 1994:294). Galbūt tai nėra tiesioginė kančios išraiška, tačiau laukimas, kasdieninis tėvo „išsviedimas į kambario vidurį“, „neužmigdoma baimė lovoje naktį“ ar stebėjimas gamtos, kai ne tik gražu, bet ir baisu, ar lyg tarp kita ko ištartas sakiny: „Kartais mano tėvas mušdavo motiną“, – nėra pasakyta šiaip sau, beprasmiškai. Visa tai veda prie stipresnio, aiškesnio, didesnio suvokimo, jog gyvenimas yra griežtai įrėmintas erdvė, sugraduotas laikas ir negalėjimas išvengti to, kas tikrai neišvengiama, – tavo likimas nubrėžtas iš anksto: būsi menininkas – kentėsi siekdamas tobulumo, būsi žmogus – kovosi su demonais savyje siekdamas dieviškos šviesos. Juk žmogus negali pasilikti ties viena riba, nesvarbu, gėrio ar blogio. Norėdamas ar priešindamasis visa savo esybe pri-

valai kabinti gyvenimą lyg maistą, dalydamasis su kitais, nes kitaip negali, nes kito pasirinkimo nėra. Ir Garšvos noras būti poetu, noras kentėti dėl gero eilėraščio jau nėra vienareikšmis... „Ir man sunku, nes tebenoriu rašyti. Elena padės man parašyti? Kraštutinis individualizmas? Senas, egoistinis savo artimo išnaudojimas? Pasitenkinti lovoje ir išgauti keletą legendų? Specialiai suorganizuoti kentėjimą ir medžiagą, kad laimėtum padorų eilėraščių?“ (Škėma 1994: 366). Tai kankinantis savęs ieškojimas, įtraukiant kitus žmones, ir čia Garšva iškyla kaip auka ir budelis viename asmenyje. Elenos atsižadėjimas „nebuvo padiktotas nuobodulio ir išsekimo“, tačiau tai nėra lengvinanti aplinkybė. Sutikęs Eleną, Garšva patikėjo, kad jam pavyks suderinti šeimą ir kūrybą. Bet atsinaujinusi liga sugriauna iliuzijas ir nenorėdamas tapti našta Garšva nutraukia ryšius su mylimąja – juk tikras poetas turi būti vienas ir atviras kančiai, nuo kurios reikia apsaugoti mylimus žmones. Garšvos gyvenime auکوjimas ir kankinimas taip susipynę vienas su kitu, kad jie, rodos, negali egzistuoti be vienas antro. Žinoma, dėl to kalta ir santvarka, santykiai visuomenėje, šeimoje, paties žmogaus nuostatos, sau ir kitiems iškelti reikalavimai. Tai ne tik konkretaus žmogaus problema, amžina pasirinkimo dilema, nes „mes esam nelaimingi vieni, ir mes nelaimingi bendruomenėje, vedę ir nevedę; mes lyg ežiai, besiburią šilimai, mums nepatogu, kai mes sugrūsti, ir mes dar nelaimingesni išsiskyrę; optimizmas yra karti pajuoka iš žmogaus sielvarto; gyvenimas blogis, nes gyvenimas – karas; kuo tobulesnis organizmas, tuo tobulesnis kentėjimas; istorijos motto: *eadem sed aliter*; aukščiau nei sąmoningas intelektas – sąmoninga ar nesąmoninga valia; kūnas yra valios produktas“ (Škėma 1994: 302). Mes nuolat pasmerkti kančiai, nes kad ir kaip būtų, nepakanka to, ką turime. Kentėdamas žmogus išmoka būti laimingas, tačiau ta pati kančia nesąmoningai veda savojo skausmo dalijimo kitiems keliu. Kentėjimas verčia rambėti ne tik širdį, jis gali atimti net paprasčiausią gebėjimą džiaugtis: „Aš neberadau kilnaus melo. Aš nebegalėjau svajoti. Aš dažnai norėdavau pravirkti, išvydęs žydinčią gėlę, mėnulio žaidimą vandenyje; šviesius plaukus, juos taršę pavasarinis vėjas; norėdavau pravirkti išvydęs zvimbinių musę. Nevalia“ (Škėma 1994: 313). Nemokėjimas ar nebegalėjimas džiaugtis paprastais dalykais gali būti nualintos pavargusios dvasios žmogaus našta sau ir šalia esantiems, tačiau sovietinė santvarka, priverstinė emigracija iš daugelio atėmė ne tik laisvę, bet ir gebėjimą tiesiog džiaugtis. Pats sau įsakyti negali, tai už tave padaro kažkas, kam priešintis negalima ir nėra jėgų, o tada iš noro nepaklusti bandai į šitą rutiną įtraukti kitus, kad auka būtumei ne vienas, kad šalia kentėtų dar kažkas, gal tam, kad tavo kančia sumažėtų, o gal dėl pačios kančios, nors ir beprasmės. „Pasakos netekusiame dabartiniame mūsų pasaulyje nebėra nei prasmingos tragedijos, nei išsipildančios laimės, o liko tik būtis šiukšlių primėtyta tuštuma“, kurios nebegalima užpildyti. Galbūt ir galima... bet kuo? Garšvai „Jonės netekimas yra jaunystės netekimas, kai tikrasis gyvenimas pasibaigia, o prasideda atsargi ir sukurta kova su mirtimi“ (Škėma 1994: 316). Gal tą tuštumą galima užpildyti meile, gal kančia dėl jos dar nėra visiškai praradusi prasmę? Juk „kartos praeina ir ateina kitos. Ir kentėjimas, ir beprotybė, ir nesuradimas“ (Škėma 1994: 328). Kančia yra gyvenimo sąlyga. Budelis – pats gyvenimas: kūryba, meilė, nelaisvė, prisiminimai, kompleksai, kritika...

Tačiau aukos ir budelio santykis romane vaizduojamas ir tiesiogiai, nors fizinė kančia neprilygsta dvasinei, iš tikrųjų labai sunku pasverti, kurią iš jų lengviau iš-

verti. Garšva, kankinamas fiziškai, turi paklusti Simučiiui, privalo rašyti, šlovindamas „Stalino saulę“. Herojaus priešinimasis tik moralinis, nes tik toks įmanomas, tačiau labai stiprus. Garšva nepasiduoda Simučiiui – taigi kankinama auka tarsi susikeičia su savo budeliu vietomis, fizinis pranašumas nenu gali dvasios stiprybės. Tyčiojimas iš žmogaus, vertimas paklusti jėga istorinei situacijai nebuvo naujas, kaip ir Garšvos tvirtas nusistatymas. Čia būtų galima taikyti Franzo Kafkos tezės parafrazę, „pagal kurią visi – ir besipriešinantieji, ir pasiduodantieji – yra lygiai dominuojami tų pačių visiškai nežinomų arba tik apytikriai nežinomų jėgų“ (Nyka-Niliūnas 1996: 310). Žmogus sąmoningai ar nesąmoningai patiria abi būsenas. Ir keitimasis vaidmenimis: arba tu auka, arba budelis, tiek Garšvą, tiek patį Škėmą lydėjo visą gyvenimą. Garšvos supratimu, meilės Dievas iš žmogiškosios egzistencijos yra pasitraukęs, todėl apleistame pasaulyje gali vykti tokių baisių dalykų kaip karai, masinės žudynės, tremtys, kurių gausu XX a. istorijoje. Pats patyręs istorijos žiaurumą, romano veikėjas jaučia egzistencinę giminystę su milijonais karo aukų, kankinasi įsivaizduodamas priešmirtines dujų kameroose naikinamų žydų ar Sibire sušalusių kalinių kančias. Škėmos kūrybos žmogus likti nuošalyje negali. Epizode, kai išprotėja Garšvos motina, sunku pasakyti, kam yra sunkiausia: jai, Antanui ar tėvui. Tegalima suvokti baisią, rėžiančią tikrovę, kai pats nieko negali padaryti, tarsi tik auka, o kitam rodos, jog esi niekingas budelis. „Motina nerėkė. Ji žiūrėjo. Turbūt šitaip žiūrėtų mirusiojo žmogaus siela, kuri pamatytų, kad aname pasaulyje tėra pragaras. Ir šis motinos žvilgsnis man vaidenasi, kai mano mokytojai aiškino, jog visata sutverta kaip Gėrio, Grožio, Harmonijos ženklas, ir žmogus kaltas dėl savo nelaimių“ (Škėma 1994: 379). Šitie žodžiai kaip priekaištas, kaip netiesos išvilkimas į dienos šviesą, kad būtų galima suvokti – dažnai žmogus iš tiesų yra bejėgis, atsidūręs absurdiškoje gyvenimo arenoje. Netgi tada, kai galų gale visai mažai trūksta iki tikros laimės, kai Antanas ir Elena gali būti kartu, net ir tada neįvyksta laimingas finalas... Garšva išprotėja. Ir galbūt taip žmogus apsaugomas nuo visiško žlugimo, nuo suvokimo, kad laimingos pabaigos gyvenime būti ir negali, kad kiekvienas žmogus eina tik į pralaimėjimą, dažnai net nespręsdamas pasirinkimo dilemos. Jei kada ir buvo galimybė rinktis, tai dabar jos nebėra. Praradus sveiką protą, nekyla jokio nepasitenkinimo: „Jo veidas laimingas. Ramaus idioto. Jis uosto popierių. Jo veidas šinšilo“ (Škėma 1994: 428). Garšva tapo auka, gal net laiminga, bet kartu ir budeliu, verčiančiu kentėti Eleną.

Apskritai visame romane nuolat pinasi žmogaus-aukos ir žmogaus-budelio vaidmuo. Būti auka, kaip ir kankinti, smerkti kitą, nulemia ne tik paties žmogaus nuostata, bet ir gyvenimo aplinkybės, pavyzdžiui, epizode, kai Garšva besigindamas užmuša kareivį, po to sako: „Buvau laimingas sutaršęs ruselį“ (Škėma 1994: 326), akivaizdu, kad kitos išeities net ir nėra. Gal kitomis aplinkybėmis apie tai net nebūtų drąsu kalbėti, o šįkart užmušti žmogų prilygsta laimei. Ir posakis „palaiminti idiotai, nes jie yra laimingiausi žmonės pasaulyje“ (Škėma 1994: 275) priartina prie iš pirmo žvilgsnio drastiško Škėmos požiūrio į žmogų ir jo poelgius. Idiotams nereikia galvoti, nereikia kankinti savęs absurdiška gyvenimo tiesa. Nors visuomenėje būti kitokiam – tai likimo, Dievo skirta bausmė, tačiau, anot Škėmos, ir laimė.

„Tik sąlygiškoje metafizinėje plotmėje žmogus gali laimėti kovą su negailestingu pasauliu, nuo vaikystės imančiu trempti žmoguje visa, kas žmogiška, kol galutinai sutrempia ir patį žmogų jo mirties neatšaukiamą valandą“ (Algimantas Bučys).

Vadinasi, žmogus yra pasmerktas nuo pat vaikystės ieškoti gėrio, grožio, šilumos, meilės, aukoja save toms paieškoms, kol galų gale suvokia – nerias, nes tai tik iliuzija šiame absurdiškame tamsiame pasaulyje. Žmogus įmetamas blaškytis, kankintis, gniaužomas istorinių, socialinių, dvasinių išbandymų, o neatlaikius sunaikinamas fizine ar dvasine mirtimi.

Budelio ir aukos tema plėtojama ne tik romane „Balta drobulė“, bet ir Škėmos novelėse. Kančia lydi žmogų visą gyvenimą, kitaip kasdienos saldybė virstų šleikštuliu. Tačiau novelėse suabejojama, ar mirtis leidžia sulaukti atokvėpio po nuolatinės kovos su savimi ir kitais, su pačiais kvailiausiais gyvenimo dėsniais. „Prakeikimas užrašomas amžiams, ir Tas, kuris prakeikia, yra didelis, ir galingas, negailestingas, mėgsta kančią“ (Škėma 1994: 31). Tačiau jis... bailus. Gal tai vilties kibirkštis, kad žmogus, gyvas ar miręs, dar gali ištrūkti iš rutinos, kurioje visą gyvenimą sukosi lyg voverė rate. Ir ne vien tik kentėdamas fiziškai ar dvasiškai žmogus yra auka. Jis auka jau vien dėl to, kad atsiduria budelio vaidmenyje, neatsižvelgiant į jo paties norą ar nenorą. Gal novelių žmogui trūksta drąsos, ryžto nebūti likimo ar to, „kuris prakeikia“ auka, jam pasipriešinti, o ne tęsti budelio – aukos – budelio – aukos grandinę. „Užvakar žmogų papjoviau. Dvidešimt minučių pavėluota operacija. Mano kaltė – pavėlavau. O pavėlavau todėl, kad šeimininkė pavėlavo pietus pagaminti. O šeimininkė pietus pavėlino, kad pardavėja pavėlavo krautuvę atidaryti. O pardavėja irgi dėl kurios nors priežasties pavėlavo“ (Škėma 1994: 54). Galima smerkti tokį neatsakingumą, chirurgą vadinti žiauriu, neatsakingu... Bet koki žmogiškumo trūkumą galima pateisinti aukštesnės jėgos nulemtais įvykiais. Tada ir stipriausias žmogus tik likimo žaislas. Ne visada užtenka norėti, kad pasaulis būtų gražesnis, neužtenka ir pastangų.

Ir Škėmos novelėse kartojasi epizodas iš „Baltos drobulės“: tam, kad žogus paklustų valdžios užgaidoms, naudojama fizinė jėga, artimo žmogaus niekinimas. Tokiais atvejais kankinamas romano ar novelių žmogus turi daugiau stiprybės ir nugalėti. Bet skaudžiausia, kai gyvenimo žiaurumą žmogus išvysta dar būdamas vaikas. Škėmos novelių veikėjai, vaikai, dažniausiai negali patirti laimingos vaikystės. Kad ir kas tai būtų: ar Smilga su Wolfgangu („Ligoninėje“), ar Martynukas („Saulėtos dienos“), ar Dorothy Brown („Apokaliptinės variacijos“), ar bet kuris kitas mažas žmogus iš Škėmos pasaulio, – jie nėra laimingi vaikai, galintys gyventi be rūpesčių. „A. Škėmai vaikystė yra suaugusio žmogaus gyvenimas sumažintose dimensijose <...> Škėma į vaiko lūpas dažnai įdeda suaugusio žmogaus žodžius“ (Nyka-Niliūnas 1989: 309). Realus pasaulis vaiką bando per daug žiauriai būdais. Jis priverstas matyti suaugusiųjų gyvenimą ir tą išgyventi pats. Nuo realybės niekur negalima pasislėpti, nes ir „naivus kreipimasis „Dieve, mano Dieve, prašau pasirodyk“ (Škėma 1994: 142) lieka be atsako. Lyg tas vienintelis, kuriuo galima tikėti, irgi nekreipia dėmesio į žmogišką kančią, tampa kurčias ir aklas net vaiko maldoms... kad ir už katę („Saulėtos dienos“). „Žmogiukas sprendžia amžinus klausimus. Kas yra meilė, kas tas Ponas Dievas“ (Škėma 1994: 149), tačiau aplink tik nelaimingi kankinių arba išsigimėliški kankintojų veidai. Žmoguje viešpataujantis sužalotas gerojo Dievo pradai tampa visai bejėgis, o blogio Dievas dar labiau įsigali. Aukomis tapusius būtų galima užjausti ir suprasti, tačiau tuo pat metu, atrodo, nesuderinami kankintojo poelgiai toliau nuo užuojautos ir supratimo. „Abu pasauliai atrodo netikri: ir realūs, ir mano sukurtasis. Tikrame pasaulyje – jiedu susilietę į vieną“ (Škėma 1994: 198).

Taip žmogus gyvena tarp realybės ir vizijos, tarp dienos šviesos ir nakties siaubo, negalėdamas nieko pakeisti, negalėdamas nei būti laimingas, nei pasmerktas. „Reikia numirti, kad pakiltum į dangų, ir tada dūmai, mirksinčios žvaigždžių durys, amžini sodai, Dievo durys tik po mirties“ (Škėma 1994: 144). Tik po to, kai pažinsi visą šio pasaulio skausmą ir blogį lyg nekaltus vaikų žaidimus: „Aš deginsiu tau padus. Taip sau, tyčia. Tau labai skaudės, ir tu nudvėsi. Gerai?“ (Škėma 1994: 141). Atrodytų, kad gyvenimo kančia tikrai beprasmė. Tik taip sau. Tyčia. Gal išsigelbėjimas ir yra mirtis? O tas, kuris tave pastato ant jos slenksčio, visai ne budelis, o tavo gelbėtojas? Bet ir čia Škėma užkerta menkiausią kelią vilčiai: „Prakeikimas užrašomas amžiams“ (Škėma 1994: 31) ir numirusiems neatsidaro dangaus vartai, „Jie prakeikti ir patys nežino už ką“ (Škėma 1994: 30), „Ir negyviems byra skaudžios ašaros“ (Škėma 1994: 32). Tačiau, kaip visada, aukos nėra be budelio, tik ne visada jis įvardijamas. „Žinok, kad Tas, kuris prakeikia, – bailus. Jis nekovo su tavim atvirai. Jis keršys tau, neatkleisdamas paslapties. Jis privers tave naikinti brolių – žmogų, ir žmogus kvatosis prie tavo lavono“ (Škėma 1994: 33). Vis dėlto Škėma tiki žmogumi ir jo prigimtimi, kuri savaime neturi blogio prado. „Reikia pripažinti, kad Škėmos psichologiniame priėjime, jo žvelgime į pasaulį modernistinis perpūtimas jaučiamas stipriai. Jis yra kiek eklektinis: sudėtas iš siurrealizmo, Kafkos, egzistencialistų ir kitų naujesnių vėjų“ (Vaičiulaitis 1992: 507). Reikia tikėti žmogumi, jo sugebėjimu reikalauti iš gyvenimo. Anot paties autoriaus, „Reikia tik praplaukti pro Scilę ir Charibdę. Nesudužti į uolas. Šitos uolos – abejotinos momento dogmos arba senųjų dogmų isteriškas pritaikymas dabarčiai. Būti savo epochoje ir būti amžinoje žmogaus gyvenimo tėkmėje – kiekvieno padoraus rašytojo uždavinys. Esu pesimistas. Tačiau tikiu žmogaus, iš didžiosios raidės, verte ir jo galėjimu išsilaikyti šlykščiausiose situacijose“ (Kultūros barai 1989: 28).

Taigi „A. Škėmos sukurtame pasaulyje viešpatauja ne sentimentalios iliuzijos, o rūsti žmogiškosios būties tiesa“ (Algimantas Bučys). Škėma laužė taisykles, bandė įrodyti mirtingojo žmogaus nemirtingumą, kūrėjo genialumą, kentėjo pats, privertinai palikęs Lietuvą, neradęs saugios jo talentui žemės, tinkamai neįvertintas, išjuokiamas recenzentų, bijodamas dėl ateities, kankino ir kitus – vienus tiesiogiai (šeimoje iš tiesų Škėma buvo visoks), kitus ironiškai panieka. Taigi peršasi išvada: žmogiškumas visais laikais vadinamas kvailumu, o kentėjimas kaip ir kankinimas, deja, neatsiejami. Škėmos žmogus, kaip ir pats rašytojas, kaip ir daugelis XX a. kūrėjų, kariavo „visų karą prieš visus“, aukodamasis ieškojo naujų žmogiškumo išteklių, palikdamas vilties, kad jų dar esama.

Literatūra

1. <http://katekizmas.group.lt/text/lietuviai/skema/00.html>.
2. Kultūros barai, 1989, Nr. 7 (295).
3. Nyka-Niliūnas A. Temos ir variacijos. Vilnius, 1996.
4. Šilbajoris R. Netekties ženklai. Vilnius, 1992.
5. Škėma A. Raštai, t. 1. Vilnius, 1994.
6. Daujotytė V., Tamošaitis R., Tūtlytė R., Viliūnas G. Literatūra XI–XII klasei, antroji knyga. Kaunas, 2004.
7. Vaičiulaitis A. Knygos ir žmonės. Vilnius, 1992.